

Ötən il Ankarada Türk Tarix Qurumunda Mehmed Fazlı adlı müəllifin “Resimli Afgan Seyahati” isimli kitabı nəşr olunub. Orijinalı 1909-cu ildə İstanbulda işıq üzü görün kitabı latın qrafikasına professor Derya Örs çevirib.

Mehmed Fazlının həyatı haqqında yetərli məlumat yoxdur. Rəssam olduğu, çinkoqrafiya (Çinkoqrafiya XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış çap və çoxaltma üsuludur. Bu üsulla mətn, şəkil və ya təsvir sink lövhə üzərinə kimyəvi yolla köçürülür və həmin lövhədən çap edilir) ilə məşğul olub, Əfqanıstanda yaşadığı dövrdə bu sahədə xeyli şagird yetişdirib. 1913-cü ilin sonunadək Əfqanıstanda yaşayan Mehmed Fazlı oradakı yerli mətbuatda da məqalələr qələmə alıb. Əfqanıstan əmiri Həbibulla xanın (1901-1919-cu illərdə iqtidarda olub) adına uyğun olaraq açılan Həbibbiyyə liseyinin və digər məktəblərin proqramını hazırlayan Maarif Əncümənində o da yer alıb.

Mehmed Fazlının Əfqanıstana dəvət edilməsi bu ölkədə tanınmış dövlət xadimi Mahmud Tarzının təşviyiylə başlanan modernləşmə hərəkatı çərçivəsində olub. Bu dövrdə Osmanlıdan bir sıra müəllimlər, ziyalı şəxslər rəsmi və qeyri-rəsmi yollarla dəvət edilib. Eyni proses ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da baş vermişdi.

Dilqəm ƏHMƏD

Türkiyə mətbuatında araşdırma apararkən mütəmadi olaraq İbrahim Xoyi imzasına rast gəlirdim. Daha çox ədəbiyyat, teatr mövzusunda yazılan məqalələrin müəllifinin soyadı diqqətimi çəkirdi. Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan bu şəxsin həyat hekayəsini çox öyrənmək istəsəm də, təəssüf ki, bir neçə ümumi məlumatdan başqa heç nə tapa bilmirdim. Digər tərəfdən saysız-hesabsız yazılarının, tərcümələrinin qəzet vərəqlərində itib-batdığını görmək təəssüfləndirici hal idi. Nəhayət, 2024-cü ildə İbrahim Xoyinin Türkiyənin qadın yazıçılarından aldığı müsahibələri ehtiva edən bir kitab işıq üzü gördü. Öndər Kayanın hazırladığı kiçik həcmli bu kitabda İbrahim bəy haqqında da maraqlı bioqrafik məlumatlar vardı.

Sənətşünas, mason İbrahim Xoyi

Məlum olur ki, İbrahim Xoyinin atası Məhəmmədhüseyn bəy də XIX əsrin sonlarından etibarən Qacar xanədanlığından Osmanlı imperatorluğuna gəlib ticarətlə məşğul olan həmyerlilərimizdən biridir. Məhəmmədhüseyn Xoyi İstanbulun Acıbadem səmtində bir neçə ev alıb, bir ayağı öz yurdunda, bir ayağı isə Osmanlı paytaxtındakı ticarətxanalarında olub. Beyrutlu ərəb bir tacirin qızı Kövkəb xanım-la evlənən Xoyinin bu izdivacdən 1908-ci ildə İbrahim dünyaya gəlib. İbrahim Xoyi Qacar dövlətindən gələn şəxslərin kompakt yaşadığı Beyazıtın Mercan səmtinin Uzunçarşı ərazisində doğulub. Anası Kövkəb xanım 1926-cı ildə vəfat edib.

İbrahim Xoyi ibtidai məktəbə İstanbulun Kadıköy bölgəsində gedib. Orta məktəbi əvvəlcə bir alman məktəbində, sonra Saint Josef məktəbində, ardınca isə məşhur Robert kollecində oxuyub. 1926-cı ildə hazırlanan “Robert Kollecisi türk tələbə həyatı” adlı kitabın hazırlanmasında əsas rolunu oynayıb. 1928-ci ildə bu kollecdən məzun olan İbrahim Xoyi fars, ingilis, alman və fransız dillərini bilib. Məzun olduğundan sonra Harvard Universitetinə müraciət edən İbrahim bəy qəbul olsa da, atası Amerikaya getməsinə icazə verməyib. Məhəmmədhüseyn bəy oğlunu hüquqşünas kimi görmək istəyib, lakin İbrahim jurnalistikaya böyük marağı olduğu üçün İstanbul Universitetindəki hüquq təhsilini yarıda buraxaraq İngiltərəyə yollanıb, orada qəzetçilikdən staj keçib. İnadını davam etdirən atası onu öz yerinə keçirmək üçün İstanbulun məşhur Kapalıçarşı bazarında şərikiylə açdığı bir xalı dükanını işletməsi üçün ona həvalə edib. İbrahim bəy 18 il könülsüz şəkildə bu sahədə çalışıb, lakin nəticədə atası istədiyi nəticənin hasil olmayacağını görüb İstanbuldakı ticarətini satıb.

Ticarətdən qurtulan İbrahim Xoyi sevdiyi sahədə fəaliyyətini davam etdirib. O, tərcümanlıq və qəzetçiliklə məşğul olaraq yüzrlərlə yazıya imza atıb. 1925-ci ildən etibarən “Vakit” qəzetində hekayələr yazan, əsərlər, tərcümə edən İbrahim bəy “Güneş”, “Papağan”, “Varlıq”, “Gündüz”, “Yeni Türk” məcmuələri, “Yeni Sabah”, “Son Posta”, “Son Saat” kimi qəzetlərlə əməkdaşlıq edib. 1941-1945-ci illərdə “Perde ve Sahne” adlı dərgidə teatr və sənət üzərinə məqalələr yazıb. Xüsusilə ingilis və irland teatrına hakim olan Xoyi Şekspirin pyesləri haqqında, eləcə də digər Avropa dramaturqlarının əsərləri barədə düşüncələrini yazıya köçürüb.

1934-cü ildə bir çox Şərq mütəfəkkiri kimi İbrahim Xoyi də Firdovsinin doğumunun mininci ildönümü ilə bağlı “Varlıq” dərgisində bir məqalə dərc etdirib.

Xoyi 11 fevral 1932-ci ildə Türkiyədəki mason lojasına üzv olub, lojanın “Türk Mason dergisi” və “Mimar Sinan” jurnallarında bu mövzularda yazılar qələmə alıb. Vəfat etdiyi zaman Fazilet adlı lojanın üzvü idi. Tennisi, dağ yürüyüşlərini sevən Xoyi Türkiyədəki bir sıra önəmli klubların da üzvü olub.

Tərcüman kimi daha çox tanınan Xoyi 1938-ci ildə Taqor sağ ikən onun əsərlərini türkcəyə çevirməyə başlayıb. Məşhur hind yazıçısının 1913-cü ildə yazdığı “Böyüyen ay” əsəri onun ən məşhur tərcümələrindəndir. Nobel mükafatçısı Perl Bakın “Sarı əsirlər” romanını türk dilinə çevirib.

İbrahim Xoyi türk şairlərdən Orhan Veli və Yehya Kamalı daha çox sevib, yazıçılardan isə Sait Faik, Refik Halid Karay, Halikarnas Balıkcısını bəyənib. Qadın yazarlardan isə Halide Edibə vurğun olub.

Ferdin Xoyi adlı bir övladı olan İbrahim bəy 12 fevral 1984-cü ildə vəfat edib.

Azərbaycan mədəniyyətinə aidiyyət duyğusu olmasa da, Cənubi Azərbaycandan olması etibarilə İbrahim Xoyinin irsinin araşdırılması gərəklidir.

Əfqanıstan səyahətinin Bakı dayanacağı

Hacı Zeynəlabidin Tağıyev Osmanlıdan müəllimlər dəvət etmək üçün sultana hədiyyə də göndərmişdi.

Mehmed Fazlı 1906-cı ildə Qahirəyə gəlib, Əfqanıstana dəvəti də orada ikən alıb. Uzun yazışmalardan sonra 2 oktyabr 1907-ci ildə İskəndəriyyə limanından Avropaya gedib, oradan qatarla Odessaya yola düşüb. Bizim üçün ən maraqlı cəhət Odessadan sonrakı dayanacağın Bakı olmasıdır.

Əsərində Bakıda görüşdüyü şəxsiyyətlər arasında Əhməd bəy Ağaoğlunun da adını çəkən Fazlı paytaxtı-mızdakı günlərini bu şəkildə qələmə alıb:

“Dünyanın heç bir yerində eşidilməmiş və görünməmiş bir hal: Rostovdan sonra qatarın sürətlə hərəkət etməsi üçün sənişinlərdən əlavə sürət haqqı aldılar. Bu ödənişlə əldə olunan sürətlə dörd gün yol getdikdən sonra səmaya ucalan neft mədənlərinin bacalarının yaxınlığından keçərək Bakıya daxil olduq. Bakıda “Məhmanxaneyi -İslamiyyə” adlı oteldə yerləşdik. Bu təmiz, səliqəli, hətta bəzəklı bir oteldir ki, İsmayıl Əfəndi adlı qeyrətli bir sahibin səyi və himməti ilə tikilmiş və bu səviyyəyə çatmışdır. Bundan başqa, adından da aydın olduğu kimi din qardaşlarımız üçün müqəddəs qardaşlıq məqsədini ehtiva etməsi ayrıca iftixar və sevinc mənbəyidir.

Bakı Xəzər dənizi sahilində, Abşeron yarımadası üzərində yerləşən qədim bir şəhər olub, təxminən 150.000 nəfər əhalisi vardır. Onun ticarəti neft mədənlərinin ixracı sayəsində olduqca inkişaf etmiş və genişlənməmişdir.

Bakılıların demək olar ki, hamısı türkcə danışır. Rusların Bakıda əhalisi digər yerlərlə müqayisədə azdır. Buradakı müsəlmanlar diri, həssas və həmiyyətli insanlardır. Bəzi qeyrət və vətənpərvərlik sahiblərinin təşəbbüskar səyləri sayəsində Bakıda İslam maarifi mühüm bir genişlənmə və inkişaf göstərməkdədir. Hər tərəfdə İslam maarifi və müəllimlər cəmiyyətlərinin xüsusi fəaliyyəti bizi heyretə salmışdır. Bakıda bir neçə türkcə qəzet də nəşr olunmaqdadır. Bu qəzetlərin, eləcə də həmin maarif və tərəqqi hərəkatının əsas dayaqları və təşəbbüskarları hörmətli doktor Hüseyn bəy, Əhməd bəy Ağayev, doktor Qara bəy və digərləri kimi qeyrət və ırfan sahibləridir. Xüsusilə Hacı Zeynəlabdin bəyin maddi və ardıcıl şəkildə göstərdiyi fədakar himayə və yardımlar həqiqətən təbrik və təqdirdə layiqdir.

Adlarını zikr etməklə şükran borcunu yerinə yetirməkdən böyük məmnunluq duyduğum bu möhtərəm şəxslər Bakıda olduğumuz müddət ərzində bizə qarşı son dərəcə böyük qonaqpərvərlik nümunələri göstərdilər və bir axşam klubun alt salonunda acizənə adımıza xüsusi bir dəvət və axşam yeməyi təşkil edərək hamımızı qərblilik və qərribə bir səfərin təsiri altında minnət və şükran hisslərinə qər qətdilər. Bu ziyafətdə Əhməd bəy Ağayevin, doktor Hüseyn bəyin və Qara bəyin İslamın gələcəyi haqqında söylədikləri nitqlər, bəzən aşkar, bəzən gizli şəkildə zaman-zaman işıqlanan xəyal və ideallarımızı zərif bir parlaqlıqla nurlandırdı.

Bakıda bu qədər müddət qalmağımızın səbəbi, başqa bir yola yönəlmiş çantalarımızı və Odessada onları axtaran yoldaşımız Rıza bəyi gözləməyimiz idi. Nəhayət, o da gəlib çatdı.

Burada din qardaşları və qeyrət sahibləri ilə vidalaşmaq üçün biz də onları dəvət etdik. Vidamız təsirli və kədərli oldu. Toplantı zamanı seçkin və yüksələn duyğuların şairi Əhməd Kamal bəyin mənzum nitqi hamımızı məst etdi və gələcək səhifənin hamılıqla imzalanması

bütün ruhlarımızı səmimi bir qeyrət coşqusu ilə doyurdu. Hicri 1325, miladi 1907 — bazar günü — yəvmlühəd — yekşənbə.

Bu tarixi “Türklərin birliyi tarixi” adlandırdıq. Osmanlı hür fikir cərəyanının Asiyaya doğru axını yuxarıda göstərilən tarixdən başladı. Bu tarixi başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul etməkdə birlikdə iştirak edənlər:

Əhməd Kamal, Əhməd Ağayev, Hüsni, M. H., A. H. A. bəy, Mehmed Hüseyn, Mehmed Rıza, Əli Hüseyn, B. bəy A., Mehmed Fazlı.

Bakını tərk etdikdən on altı gün sonra bir axşamüstü Krasnovodskaya keçmək üçün gəmi biletlərimizi aldığımız...”

Beləliklə Mehmed Fazlı Bakıdan sonra Krasnovodskaya, oradan da qatarla Mərv şəhərinə gedib. 1907-ci ilin sonunda əvvəlcə Herata, ardınca paytaxt Kabilə çatıb. Əfqanıstanda bir müddət fəaliyyət göstərən Fazlı kitabında yolçuluq əsnasında başına gələn macəralardan bəhs etsə də, Kabilədəki fəaliyyətindən çox az yazıb.

Mehmed Fazlı bəyin 1907-ci ilin Bakı mühiti haqqındakı xatirəsi Osmanlı-Qafqaz münasibətləri baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu qısa xatirədə Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin və Əhməd bəy Ağaoğlunun maarif yolundakı xidmətlərinə bir daha şahid oluruq.